

PISANJE KOT ZDRAVILO ALI OZNANILO BODOČIM RODOVOM.
PO SLOVENSKIH SPOMINSKIH POTEH VÉLIKE VOJNE*Petra SVOLJŠAK*Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: petrasv@zrc-sazu.si*IZVLEČEK*

Vélika vojna je v svoji vseobsežnosti, v preseganju mejá dotlej znanega in mogočega, sprejela nase tudi nepredvideno poslanstvo vélike opismenjevalke. Vojski ne- in polpismenih preprostih vojakov je potisnila v roke pisalo, da je posameznik na bojnem polju zapisal, kar je mogel in smel. Vse te osebne izpovedi, zapisane v pismih, dnevnikih in spominih, predstavljajo pričevanja tistih, ki so imeli neželeni privilegij, da so se vojne spominjali. V razpravi so tako predstavljene tri oblike osebnih pričevanj, razlike med njimi ter njihova vloga pri izgradnji t. i. nadomestnega spomina ali vojnega mita. Obenem skuša avtorica najti odgovor, zakaj in kaj so pisali slovenski pričevalci in so potem burili raziskovalno domišljijo psihoanalitikov, jezikoslovcev, literarnih in drugih raznovrstnih zgodovinarjev. Morda za samozdravljenje, morda je bila to moralna dolžnost, do sebe, do svojih bližnjih, do zgodovine?

Ključne besede: svetovna vojna 1914–1918, spomin, kolektivni spomin, nadomestni spomin, mit, pričevanja, pisma, dnevnik, spomini, slovenski vojaki

LA SCRITTURA COME RIMEDIO O AVVERTIMENTO ALLE GENERAZIONI
FUTURE. ATTRAVERSO I PERCORSI DELLA MEMORIA DELLA GRANDE
GUERRA*SINTESI*

La Grande guerra nella sua totalità, nel travalicare i confini fino a quel momento noti e possibili, ha assunto su di sé inaspettatamente anche il ruolo di grande alfabetizzatrice. Mettendo nelle mani di soldati semplici (semi)analfabeti uno strumento per scrivere, con il quale poter annotare sul campo di battaglia ciò che si doveva e poteva. Tutte queste dichiarazioni personali fissate negli epistolari, nei diari e nelle memorie rappresentano le testimonianze di coloro che ebbero l'indesiderato privilegio di ricordare le guerre. Nel corso della trattazione sono presentate tre forme di testimonianza personale, le loro differenze e il loro ruolo

nella costruzione della cosiddetta "memoria indiretta" (vicarious memory) o del mito della guerra. Nel contempo, l'autrice cerca di trovare delle risposte ai perché e ai che cosa abbiano scritto i testimoni sloveni da eccitare poi la fantasiosa ricerca di psicoanalisti, linguisti, letterati e diversi storici. Si trattava forse di autoterapia, oppure era questo un dovere morale verso sé stessi, verso i propri cari, verso la storia?

Parole chiave: guerra mondiale 1914–1918, memoria individuale, memoria collettiva, memoria indiretta (vicarious memory), mito, testimonianze, epistolari, diari, memorialistica, soldati sloveni

*Starost pozablja; kar ta dan je storil,
pa, če pozabi vse, bo pomnil vsak,
in še dodal kaj zraven*

(Angleški kralj Henrik V.)

pred bitko pri Agincourtu (1415)

med 100-letno vojno, v W. Shakespeare, Henrik V).

V prvih avgustovskih dneh leta 1914, še polnih upanja, ko se je začela velika vojna, že v imenu s strašnim prizvokom, še nihče ni mogel slutiti, da bo do njenega konca v spopad vpleten cel svet, da bodo padle cesarske rodbine, izginili veliki imperiji, premešale in se na glavo obrnile družbe, da bo izginil stari red in svet ne bo več takšen, kot je bil. Tudi ni bilo mogoče predvideti, da bo umrlo skoraj deset milijonov mož, ki so umrli, ne glede na narodnost, v prepričanju, da se borijo "za vero, dom, cesarja", za "čast, pravico, resnico in pravičnost". Mnogi so se borili za svobodo. Toda vse te besede so izzvenele v prazno pri preživelih, ki jih je prežemala izkušnja vojne, prestrašenih zaradi ponižanja in muk, ohromelih zaradi grozних spominov. Po pretresljivem pisanju angleške zgodovinarke in kronistke vojne Lyn Macdonald lahko ugotovimo, da je nedolžnost umrla v strelskih jarkih, da so ljudje podvomili v stara pravila in so postali cinični tudi do splošno priznanih in sprejetih avtoritet Cerkev in Države (Macdonald, 1993). Toda avgusta 1914 so bili vsi dvomi še odmaknjeni, patriotizem je bil geslo, srca so bila vzvišena in mladi možje z vseh koncev sveta so se spraševali le: "Kako kmalu bomo odšli na fronto?" Avtorica tudi trdi, da doslej noben zgodovinski dogodek ni bil tako temeljito dokumentiran kot velika vojna – milijarde besed so bile zlite na papir – v pismih s fronte in nanjo, časopisi, propagandni material, ukazi, poročila, razglasi, dovoljenja, telegrami, pesmi, dnevniki, pisma, paketi. Vsak pisni izdelek po svoje pripoveduje o vojni, o odnosih in izkušnjah vojakov in civilistov ter tako osvetljujejo način mišljenja in delovanja neke generacije. Rodila se je posebna, nekateri jo imenujejo komemorativna

literatura (Winter, 1988), kar je ena najbolj izjemnih značilnosti svetovne vojne 1914–1918, saj so vojaki in kasneje demobilizirani vojaki pisali dela, ki so dobila posebno ime – *vojna literatura*. Že v letih vojne in nato po vojni je postalo pisanje o vojni zelo popularno ter je proizvedlo uspešnice, ki so pretresale duše bralcev in razburjale ljudski spomin, zato še danes doživljajo ponatise. Vojna literatura v najširšem pomenu in obsegu po mnenju ameriškega zgodovinarja Paula Fussela ni pomenila zgolj oporoke vojakov piscev, temveč je oblikovala poseben slog in jezik, ki sta opredeljevala kasnejšo literaturo 20. stoletja (Fussel, 1977). Na podlagi takšnega razumevanja vojne izkušnje, komemoriranja ali pomnjenja je Fussel priredil pojem *modernega spomina*, ki ga je ukoreninil v Véliki vojni in ga opredelil kot sintakso in slovnico sodobnega razumevanja nasilnega sveta. Vojna je po njegovem spoznanju oblikovala jezik, ki je zadel v srce sodobnih pomenov nasilnih kolektivnih praks, njihovih nenavadnosti, krutosti, ogromnosti. Toda navkljub spoznanim dejstvom, kaj spomin je, kako in s kakšnim jezikom govori, je *moderni spomin* šokiral, spodbujal, očaral, ni pa mogel zdraviti, čeprav je bilo zdravljenje po veliki klavnici na dnevnem redu. Nekateri so v vojni videli glasnika modernizma (Eksteins, 2000). Toda le nekaj tako vseobsegajočega, kot je bila Vélika vojna, je lahko povzročilo toliko kulturnih trendov, ki jim je skupno spoznanje, da je bila vélika vojna trenutek, ko so se prejšnje podobe vojne začele lomiti in so razpadle. Besednjak sodobnikov leta 1914 je bil temačen, smrt je prevladala v pripovedi o vojni na tak način, da so simboli junaštva in romantike okusili pepel.

Vsaka vojna ima veliko ustvarjalno moč, ustvarja in zapušča brezbrežno število povednih pričevanj o hladnokrvnosti, krutosti, krvavosti, žalosti, usodnosti, nemoči, nepomembnosti, veselju, in zagotovo je vse to najbolj utelešeno v osebnih izpovedih. "*Osebna pripoved je to, kar se da narediti iz nečesa, kar bi se lahko zgodilo; osebna pripoved o vojni je to, kar se da narediti iz spominjane vojne*", piše Samuel Hynes (Hynes, 1999, 205). Pripovedovalec ali izdelovalec (*maker*) je sicer neposredni pričevalec, pri čemer pa se postavi vprašanje, ali njegove spominske geste sporočajo javni pomen, kot to počnejo vojni pomniki (*memorial*), ki so kolektivne geste javne komemoracije (spomeniki, spominski dnevi, spominski prostori), ali so to neki drugi spomeniki, ki jih opredeljuje pisno spominjanje. Ključni problem, vozlišče sporočanja, pripovedovanja, pričevanja, je *spomin*, problem pa je v besedi in ne v fiziološki oznaki. Zgodovinarji pišemo o spomenikih ali pomnikih rekoč, da ti utelešajo in sporočajo spomin, toda če spomin razumemo kot miselno sposobnost, s katero ohranjamo ali oživljamo našo preteklost in nenaše dogodke iz preteklosti, potem je ključnega povezava "*zdaj, ki posega po takrat*", brez te povezave nosimo v glavi podobo preteklosti, ki ni spomin, temveč družbena konstrukcija ali zgodovina (Hynes, 1999, 206). Ko pretresamo pojma spomin in vojni pomniki, se moramo zavedati dejstva, da človek v sebi nosi izdelane podobe/nize podob vojne, ki pa se jih ne more spominjati, če v njej nismo sodelovali in nam v tem pogledu tudi drugi pomniki ne

morejo dosti povedati/pomeniti. S. Hynes je zaradi dejstva, da za podobe in zgodbe v naših glavah, ki oblikujejo našo različico vojne drugih, poiskal drug izraz – mit; ko namreč zberemo naše skupne občutke, znanja, podobe o 1. svetovni vojni, priključimo kolektivni, nadomestni spomin, obudimo deljen mit o vojni. Toda Hynesov mit ne pomeni ponaredba, laži, pretvorbe, temveč pomeni identificirane, poenostavljene, dramaturgizirane zgodbe, ki so se ohranile v naši družbi, da bi ohranila pomene vojne, kolikor jih toleriramo, prenesemo in tako damo smisel neurejenosti in protislovjem, ki jih je vojna sprožala. Če v terminološko razmišljanje o mitu pridamo še izviren slovenski (ali nekdanji jugoslovanski) prispevek, moramo v zvezi z oblikovanjem mitologije (2. svetovne vojne) omeniti prijazen in nevtralen izraz "negovanja vrednot in tradicij", kjer se prepletajo vsi doslej in odtlej omenjeni dejavniki in oblike pomnjenja. V izdelovanju mita o vojni se vlogi spomenikov in osebnih zgodb bistveno razlikujeta in v tej razliki je utemeljen tudi pozitiven pomen mita, kot ga razume Hynes. Spomeniki igrajo stransko, osebne izpovedi pa glavno vlogo, ne sicer posamezne zgodbe, temveč kolektivno zgodbo, ker je vojna zgodba sestavljena zgodba, ki ni povedana v nobeni posamezni pripovedi, temveč povzame vsebino iz vsote več zgodb. Čez čas nastopi proces selekcije, ena anekdota je ohranjena, druga zavržena in pozabljena. V primeru 1. svetovne vojne je pogosto uporabljen ironičen ton kot ustrezen način pripovedovanja in besede kot razočaranje in streznitev so uporabljene, kot bi bile objektivni in nevtralen izraz za vojakov odnos do vojnih dogodkov in celo do vseh vojn. Zgodba in način pripovedovanja se približujeta do stopnje, ko nastane popolna zgodba. To novo zgodbo lahko imenujemo "kolektivno spominjanje" in dodamo obvezen dodatek – nadomestno, zato je Hynes raje uporabil besedo mit, za katerega trdi, da je bolj jasen in zato boljši izraz. V procesu nastajanja mita je vloga osebnih pripovedi ključna tako pri oblikovanju kot ohranjanju. Bralec, poslušalec mora verjeti, da vojne zgodbe potrjujejo spomine vojakov, ki niso pisali o svoji vojni, te spomine potrjujejo in jih izgrajujejo. Osebne pripovedi oblikujejo neke vrste kolektivni spomin v glavah/mislil ljudi, ki so bili v isti vojni. Moč mita prve svetovne vojne dokazujeta ton in jezik romanov ter dram, ki so jih napisali avtorji, ki niso nikoli bili v tej vojni in nimajo osebnih vojnih spominov, kar, če sklenemo krog, ponovno potrjuje tezo o posebni govorici, ki se je oblikovala iz Vélíke vojne.

Od S. Hynesa si bom zatorej sposodila izraz "osebne pripovedi" kot splošno kategorijo vojnih zgodb, ki so jih napisali tisti, ki so bili tam in so izkusili tisto, o čemer so pisali. V osebnih pripovedih se izmenjujeta dva nasprotna elementa: nemudnost in odsev. Bolj kot je beleženje blizu zabeleženim dogodkom, večji je vpliv elementa nemudnosti in dlje, kot je zapis od dogodka, večji je element refleksije, tudi središče pozornosti je potisnjeno od vprašanja "*kaj se je zgodilo*" h "*kaj je pomenilo, kako je vplivalo name, kako sem se spremenil*". V začetku 70. let 20. stoletja se je v debato o mitoloških razsežnostih vélíke vojne vključil tudi italijanski zgodovinar Mario Isnenghi, ki je skoval besedno zvezo *mit vélíke vojne* in ga utemeljil na pripovedani,

predelani in spreobrnjeni vojni izkušnji italijanskih intelektualcev (Isnenghi, 1989). Takšen mit bi Hynes po vsej verjetnosti zavrgel oziroma mu pripisal lastnosti povtorbe.

Najbolj neposredna oblika osebne pripovedi so pisma, ki jih pišejo možje v vojni, saj ponujajo najbolj čisto, neposredno, najmanj preoblikovano in najmanj reflektirano inačico vojne. Pisem ne bremenijo sodbe, pisma preprosto (s)poročajo. Dnevniki so pismom podobni v dnevnosti in posebnosti, od njih se razlikujejo v pomembnem vidiku – v značaju njihovega poslušalstva (javnosti). Najmanj časovno neposredni in najbolj razmišljajoči so vojni spomini, ki so po drugi strani najbolj znani, najbolj razširjeni pisni pomniki in predstavljajo zgradbo vojnega mita. Vse tri oblike vojne pripovedi so dejanje komemoracije, toda razlike med njimi glede časovne oddaljenosti in refleksije jih naredijo drugačne v razmišljanju, z različnimi cilji. Ker so vojna pisma običajno bila objavljena posmrtno, so najbolj neposredno in trdno literarno dejanje komemoracije. So neke vrste spomenik, ki so ga zgradili/postavili užaloščeni prijatelji in sorodniki, da bi se spominjali tistega, ki je umrl. Ker se je življenje izteklo tam, kjer je konec knjige, ni oziranja nazaj v njegovi pripovedi, ni ironične predelave njegovih misli in dejanj, ni streznitve; njegova podoba ostaja nespremenjena kot nagrobnik. Toda vsako pismo je pripoved nepretrgane spremembe, toka neposrednih podrobnosti vojnih izkušenj v vsej njihovi vsakdanjosti. Vojna pisma komemorirajo/se spominjajo dveh resničnosti: moža, ki je umrl, in spreminjajoči se tok njegove vojne izkušnje. To se dogaja nepremišljeno, podrobnost za podrobnostjo. To pa še ne pomeni, da so vsi dnevniki razmišljajoči in vase zazrti, pomeni pa, da je človek prost, da beleži občutke in odzive, nespremenjene za drugega poslušalca. Brez zadržkov se prizna strah, prav tako veselje. Toda v teh samopripovedih (*self-to-self narration*) je najbolj očitna način, kako vojna, videna, kot se dogaja, meša običajno z izjemnim, domače z nepredstavljamim. Vojno bivanje predstavi kot soobliko človekovega prejšnjega življenja in življenje, ki ni bilo podobno življenju, kot bi si ga lahko sploh predstavljali. Dejstvo je, da so dnevniki prenašali nenavadnosti boljše od pisem, ker izkušnja ni bila filtrirana in spremenjena s časom ali javnostjo. Lahko sklenemo, da je nenavadnost to, česar se ti dokumenti spominjajo; obstajajo zato, da bi spodkopali prepričanje, da je vojna za tiste, ki niso bili v njej, lahko domača in nepredstavljava obenem. Tako pisma in dnevniki beležijo, česar se je potrebno spominjati, ko se je zgodilo, vojni spomini pa beležijo spominjano vojno, ki vztraja/obstaja v mislih skozi življenje. Večina spominov je čakala dolgo, da so bili napisani/povedani/sporočeni, spomini na veliko vojno so v valu prišli konec 20. let 20. stoletja, in najboljša osebna pripovedovanja o npr. 2. svetovni vojni so potrebovala še daljšo dobo. V teh spominjanih vojnah je čas, ki ločuje med dogodki in pisanjem o njih, ključnega oblikovnega pomena: vojna izkušnja je bila v veliki večini izkušnja mladega človeka, mlad človek v vojni čuti življenje in smrt z drugačno intenzivnostjo, kot bi to prinesla mirnodobna čustva. Toda njihov starejši jaz,

njihov jaz na drugi strani globokih vojnih sprememb, je pisal spomine; nase so pisci gledali kot na mladega človeka v drugem življenju in vprašanja, ki so jih postavili spominu, so bila drugačna od tistih, ki bi jih postavili kot mladi ljudje. Vprašana so bila preprosta vprašanja (*kaj se je zgodilo, kaj se je zgodilo potem*), pa tudi bolj globoka vprašanja (*kdo sem bil tedaj, kaj me je spremenilo, kaj sem postal*). Pogum ni bil več izziv – ta vprašanja so dobila odgovor; pomembna je bila resničnost bivanja. Da bi sprejeli spremembe, ki jih je vojna storila človeku, je ta potreboval čas in vzpostavitev distance do tistega, česar se je o sebi spominjal, zato ni presenetljivo, da so vojni spomini prišli pozno, da spomin zapravlja čas in zamuja. Za večino mož je razumevanje prišlo počasi; in domišljija je morala počakati, da se je spomin razkril. Toda spomin ima rad može brez medalj¹ (Hynes, 1999, 213). Spomini imajo tudi lastnost, da reflektirajo teme, od tistih najbolj osebnih do zavestno konstruiranih: nostalgija za izgubljeno preteklostjo, želja, da bi bil dejavnik v svoji osebni vojni, občutek nepreklicne spremembe v sebi in v svojem svetu. Tega v dnevnikih in pisnih ni, ker spomin zamuja. To so elementi retrospekcije in refleksije spominjane vojne kot nekega drugega časa. Druge priče, t. i. glasovi iz vrste, so o vojni zapuščale različna pričevanja, spomine so naslikale na platna ali prenesle na fotografijo, res pa je, da najbolj pogosto pričevanja povezujemo s pisanjem (Winter, 1988, 175). Pisanje pisem je bilo ključna praksa v vojni, pisma so morda postala del družinske dediščine in so bila naknadno objavljena. Nekatere zbirke so predstavljale dejanje pomnjenja, kot na primer edicije pisem padlih nemških študentov (Winter, 1988, 178). Na način ubesedenja vojne je po mnenju Winterja vplival tudi nacionalni okvir, tako je Britancem poezija pomenila veliko več kot drugim bojujočim se Evropejcem. Osebne pripovedi imajo tudi skupne lastnosti, tako npr. pripovedujejo zgodbo enega moža v dejanjih, ki so vpletla mnoge, vsak govori s svojim glasom, ki ni glas zgodovine ali kolektivnega spomina. Časovni razpon v osebni pripovedi ni zgodovinski, temveč osebni, le malo osebnih pripovedi se začne, ko se je začela vojna in se konča, ko se je končala vojna, temveč pripovedujejo le del celotne vojne, tistega o njegovi osebni vojni, in jih ne zanimajo vojaške ideje ali zaključek z zmago ali porazom. V osebnih pripovedih Vojna kot globalna zgodovinska realnost komaj obstaja; obstaja le človek, deluje, včasih umre in ko se to zgodi, umre on osebno. Potrebno pa je tudi dodati, kaj osebna izpoved ni: to niso pripovedi o izkušeni in (ne)ozdravljeni travmi. Element vojne travme se spreminja iz vojne v vojno. Osebna pripoved nikoli ni pripoved o žrtvi, nihče z orožjem v roki ne more biti povsem žrtev in pripovedi dokazujejo, da o sebi niso razmišljali kot o žrtvi. Vsak pripovedovalec je bil namreč prepričan, da je do neke mere aktiven dejavnik v svoji osebni vojni in kot tak ni mogel biti žrtev.

1 Po mnenju Hynsa v tem oziru predstavlja izjemo Siegfried Sassoon, ki je bil odlikovan, a je medaljo vrgel v reko Mersey, objavil je troje spominov pod tremi različnimi naslovi in v treh različnih obdobjih (*Memoirs of a Fox-Hunting Man* (Faber & Gwyer, 1928), *Memoirs of an Infantry Officer* (Faber and Faber, 1930), *Sherston's Progress* (Faber and Faber, 1936).

Pogled žrtve je kasnejša reakcija na vojne s strani ljudi, ki niso bili v vojni. Za slovenskega vojaka Vladimirja Bregarja je bila vojaška služba v vojni kot vsaka druga služba, opisal jo je stvarno in podrobno (Budkovič, 2009). Osebnе pripovedi tudi niso grozljivke; pripovedi morda vsebujejo epizode, ki se bralcu zdijo grozljive. Najbolj pomembno pa je dejstvo, da osebnе vojne pripovedi niso nikoli polemično protivojne. Bralci, osebnо verjetno protivojno misleči, bi želeli, da bi pripovedi, ki jih berejo, podprle njihovo videnje, toda to se ne zgodi. Tudi če pripovedovalec izrazi razočaranje, ga ne posploši na vse vojne.² Tako moramo sprejeti dejstvo, da so bili na splošno možje zadovoljni, da so šli na vojno, kar ne nazadnje potrjujejo njihove pripovedi. Česa se potem spominjajo osebnе pripovedi? Vsaka pripoved med tisočimi o modernih vojnah se spominja ali komemorira eno živeto življenje v masovnem dejanju moderne vojne, vsaka je svojevrsten pomnik enemu vojaku in nikomur drugemu in s svojim obstojem zavrača in spodkopava kolektivno zgodbo o vojni, ki je vojaška zgodovina. Nihče od teh mož, ki so se borili, vojni ni bil potreben, noben posameznik ni vplival na zmago ali poraz; individualno so bili nepomembni, toda bili so tam, bili so priča svoji človeški posebnosti in svojemu posebnemu videnju.

V kolektivnem pogledu osebnе pripovedi prispevajo, s presejalnim procesom, ki je postopen in po vsej verjetnosti nezaveden, k vznikanju in razvijanju zgodbe o posameznikovih vojnah, zgodbah, ki niso ne zgodovina ne spomin, temveč mit, postanejo sestavljena vojna zgodba, ki daje pomen in skladnost nejasnosti *vojne v njenih podrobnostih*, kar je to, o čemer ločeno pripoveduje vsaka pripoved.

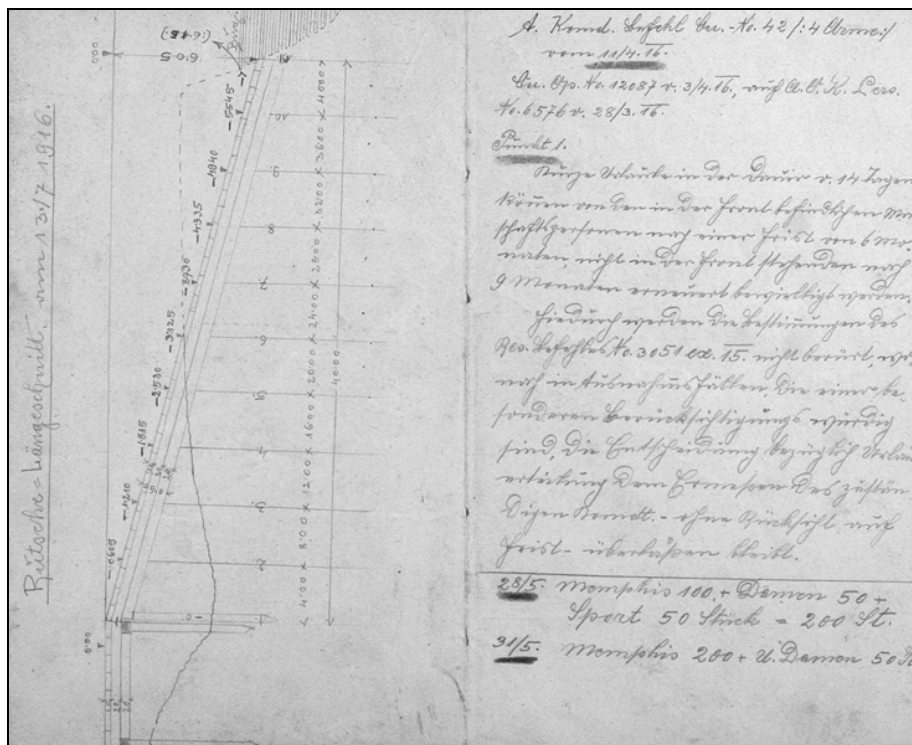
Komu in zakaj so torej potrebne osebnе pripovedi? V odgovoru je potrebno ločiti dva procesa, neposrednega in vezanega na trenutek pisanja, ter prihodnjega, morda javnega pomnjenja. V naslovu je postavljena predpostavka o zdravlilo ali oznanilo, toda doslej in tudi v prihodnje ni mogoče ne potrditi ne ovreči nobene od morebitnih motivacij za pisanje. Po nekaterih avtorjih je bilo pisanje namenjeno lažjemu prenašanju bremena grozot, napetosti in iskanju racionalne niti v vojnih dogajanjih; pisali naj bi zato, da bi ob množtvu okoli sebe našli občutek zase, za svojo osebnost (Verginella, 2005, 179), avtobiografsko pisanje je bilo morda namenjeno samospoznavanju, samopotrjevanju in samoprevari (Perrett, 1996, 25). Po psihoterapevtskih predpostavkah naj bi pisanje pomenilo sredstvo za preseganje ali preživetje osebnе krize, izraz obupa, izraz želje, da bi si izboljšali osebni položaj, predvsem pa, da bi se znebili čustvenega pritiska. Pisanje dnevnika je pomenilo umik v svet, ki je prenesel grozote tukajšnjega sveta, ki je dajal moč, da so ostali pri *zdravi pameti* (Luthar, 2000, 22). In kaj še storiti, da bi se, vsaj za kratek čas umaknili iz strahotne vsakdanjosti. Slovenski pričevalci so našli izjemen recept, zatočišče so poiskali v opazovanju narave, ki jim je pomirila duha (Verginella, 2005, 178): "*V sredi črešnjevih*

2 Hynes ponovno ponudi primer S. Sassoona, ki je zanikal, da bi bilo njegovo pisanje neposredno uperjeno zoper vojno kot institucijo, in vsak spomin je zaključil – *Za nič na svetu je ne bi zamudi*. (Hynes, 1999, 219).

dreves gledam pod seboj krasen moder trak in poslušam njegovo šumenje", se je z bojno močjo ob Soči napajal Vladimir Bregar (Budkovič, 2009, 31). A kaj kmalu je narava pokazala tudi svoj neprijazen obraz, ko je na primer na kraškem bojišču pripomogla k bojni učinkovitosti izstrelkov ali v zimskih obdobjih v visokogorju pod plazovi, v zmrzali, pokopala nemočne vojake. Trditev, da je bila potreba po ubeseditvi vojne groze med vojaki splošna, je morda presplošna in "omejena" na določeno vrsto avtobiografskega pričevanja, kot so bili spomini, ki so že imeli čas, da se pregnetejo s časom, odmikom in z zrelostjo. Nekateri slovenski pričevalci so npr. svoje dnevnike zaključili šele po nekaj letih in celo zapisali, kako z njimi rokovati. Tako je npr. Filip Jurkovič leta 1934 strogo zapisal: "*Prepis delne ali celotna objava vsebine, sploh vsako razširjanje vsebine je zabranjeno. Vse pravice so pridržane.* /Ljubljana, 20. februar 1934, Livada 23, Ljubljana), (Jurkovič)." Franc Rueh je dnevnik zaključil po enoipoletnem premoru, spomladi 1920, z neobetavnim Epilogom: "*Minulo je dobro leto, skoraj leto in pol. Kdo bi si mislil, da se bo v tem času toliko spremenilo! [...] Minulo je leto dni! Vredno je, da pogledam tudi ta čas – kajti ni šel mimo mene brez sledov, videl sem mnogo, doživel mnogo – a med vsem prav mnogo zelo bridkih razočaranj doma in izven doma!*" (Rueh, 1999, 235).

Komu so torej potrebne osebne pripovedi? Hynes zelo jasno odgovarja, da *nam* verjetno ne, saj ni ne družbene ne psihološke potrebe za posameznika ali družbo, da bi imeli v lasti mit o svojih preteklih vojnah ali posebne pripovedi, iz katerih so ti miti nastali (Hynes, 1999, 220). Ti miti, kakorkoli krvavi in grozljivi, nimajo neke očitne preprečevalne moči nad narodi in državami, ko na prag stopi naslednja vojna: mladi možje so in bodo vedno odhajali na vojno. Ali so potrebne *njim*, veteranom pretekle vojne? Verjetno da, zanje bodo te pripovedi obnovile spomine in predstavljale pomnike skupne izkušnje, njihova vojna bo izgubila posplošenost kolektivnega dejanja in se zožila na polje človeških dejanj, v katerih posameznik živi in umre. Morda predstavljajo neke vrste dialog med tistimi bralci, ki so bili tam in lahko povežejo pripoved z dejanskim spominom ter tako razumejo, kaj osebne pripovedi dejansko so. Morda nam odgovarja pričevalec Ciril Prestor, ki je svoje vojno pričevanje suhoparno zaključil 15. novembra 1918 z opisom prihoda italijanske vojske pred vrata Ljubljane, sam dnevnik pa šele 1. januarja 1924 z besedami: "*Ti spomini naj ostanejo meni v poznejših letih kot bežen pogled na leta svetovne vojne*" (Luthar, 2000, 201). Ostali jih bomo brali iz različnih razlogov, ker nas vojna zanima, ker nas zanimajo skrajne izkušnje, ker preprosto nismo bili tam. In če je tako, bomo v naših glavah zgradili podobe, ki bodo na nek način naši pomniki vojn, v katerih se nismo borili. Toda ne bodo spomin, ker ga ne moremo zgraditi (Hynes, 1999, 220). Spomin ostaja privilegij aktivnih dejavnikov, tistih, ki so bili tam!

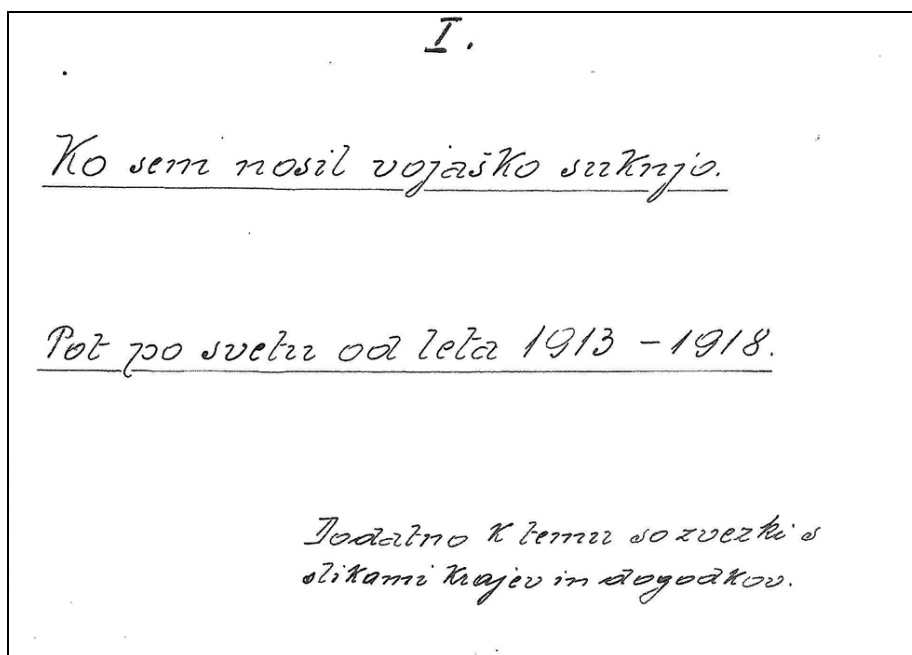

Sl. 1: Odlomek iz dnevnika Filipa Jurkoviča (Jurkovič F., *Vojni dnevnik 1914 do 1918–1919*). Dnevnik hrani nečak Dušan Weixler, kopijo pa Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU. Objavljeno z dovoljenjem Dušana Weixlerja.

Fig. 1: Excerpt from Filip Jurkovič's diary (Jurkovič F., *War diary 1914 to 1918–1919*). The original diary is kept by his nephew, Dušan Weixler, while a copy is kept at the Milko Kos Historical Institute SRC SASA. Published with permission from Dušan Weixler.

Neposredne pripovedi so nastajale v različnih obdobjih, neposredno pomnjenje je tako povezano s t. i. avtoriteto neposredne izkušnje. Prvi pogovori so namreč potekali med bojevniki in z nepotešljivo željo javnosti povedati, "kako je zares bilo"; pripovedovalci so bili globoko predani privilegiranemu pogledu od znotraj. Priče so tedaj še strogo ločevale med tem, kaj so vedele – kar posplošeno imenujemo spomin, in med tem, kar so drugi mislili, da vedo o vojni, čemur se je reklo zgodovina. Priče seveda niso uporabljale teh izrazov, kajti njihovi spomini so zanje bili zgodovina, ker so govorili resnico in zgodovina je bila zadeva bojevnikov, vedno odprtih za dvome, ko so govorili o stvareh, ki jih niso poznali. Toda tudi avtoriteta pričevalcev

se je razlikovala, imela je notranjo hierarhijo. V prvem obdobju so predvsem prevladali spomini tistih, ki so bili medvojni nosilci moči, politične in vojaške, za katere je bila zgodovina človeštva pravzaprav vojna, čeprav je Velika vojna vojni odvzela blišč in slavo. Če so za zmagovalce spomini "velikih" poglobili odpor do vojne, je bil pogled premaganih drugačen in opravičevalen. Spomini premaganih so bili namenjeni zmanjšanju individualne krivde in so želeli obdržati občutek za plemenitost vojaškega poklica in požrtvovalnosti s strani tistih, ki so se borili za obrambo domovine. Tudi spomini so postali sčasoma politično orožje, omogočali so na primer delovanje veteranskih organizacij ali utrjevali nacionalistična gibanja. V 60. in 70. letih 20. stoletja je potek javnega spominjanja spremenil tok, delno zaradi minevanja/odhajanja vojnih veteranov, delno zaradi pomembnih okroglih obletnic; v tem obdobju so na vojno polje stopili zgodovinarji, ker jim je to omogočilo odprtje javnih arhivov, ki ne nazadnje hranijo neposredna pričevanja o vojni.

Sl. 2: Naslovna stran dnevnika Cirila Prestorja (dnevnik je objavila Eva Holz v Holz, 1986, celotno gradivo s fotografijami v Luthar, 2000). Objavljeno z dovoljenjem Alenke Koren.

Fig. 2: Front page of Ciril Prestor's diary (diary published by Eva Holz in Holz, 1986, complete material with photos in Luthar, 2000). Published with permission from Alenka Koren.

Kako se v vse te postavljene sheme umeščajo slovenska osebna pričevanja in kod vodijo slovenska vojna pričevanja? Kot je že zapisala Marta Verginella, bi bilo narobe misliti, da osebne pripovedi nudijo vse odgovore ali celovit vpogled v vojne izkušnje, pogled je fragmentaren, podatkovnen, morda razpoznamo vojakova razmišljanja in doživetja in kakor piše: *"Ob tem ne gre prezreti, da je zgodovinar tisti, ki določi in izkristalizira posamezni pomen delovanja, čustvovanja in razmišljanja posameznega zgodovinskega akterja oziroma pisca avtobiografskih zapiskov"* (Verginella, 2005, 178). Vendar so to že interpretacije, ki jih v avtobiografski izpovedi, pod vplivom in vtisom podob, ki smo jih pridobili v drugih branjih, vsilimo piscu pisma, spominov, dnevnikov, pesmi ... Res je, da iz njih veliko izvemo o okolju, vzdušju, okoliščinah, ki jih preberemo v pričevanjih (Verginella, 2005, 178), toda res je tudi, da je bil po vsej verjetnosti piščev namen drugačen, bolj poročevalen in manj sporočilen, da grozo, ki naj bi prevevala pisma in dnevnike, bolj uvidimo mi, kot pa so jo pisci.

Pričanjem slovenskih vojakov iz vélike vojne najlažje sledimo po poti njihove vojne, ki je bila, v evropskih okvirjih in v zahodnoevropskih primerjavah, edinstvena. Bojna in vojna izkušnja prebivalstva (vojaškega in civilnega) slovenskega ozemlja je študijski primer brez primere, kar še posebno velja za bojno pot slovenskih fantov in mož, ki je v zahodnoevropskem oziru netipična in zato v nekaterih primerih težko primerljiva. Kot vojaki avstro-ogrske armade so bili slovenski vojaki prisotni na vseh njenih bojiščih, pa še na zahodnem so si ga sposodili nemški zavezniki. Kot vojaki italijanske vojske so se Beneški Slovenci znašli na drugi strani "slovenske" bojne črte. Kot zaneseni pristaši južnoslovanske misli in občudovalci srbskega orožja so se kot dobrovoljci vključili v srbsko vojsko in doživeli bojne vzpone in padce srbske armade, oziroma v vrstah dobrovoljcev, ki so se oblikovale v ruskih ujetniških taboriščih, postali del zavezniške vojske na solunski fronti. Bojujoči izkušnji se je v številnih primerih pridružila ujetniška, uporniška, prebežniška. Torej bi bila lahko naša pričakovanja v zvezi s pričevanji upravičeno velika in pogled na današnje stanje – knjižno bero, bi morda ta pričakovanja celo potrdil. Toda mnoga slovenska pričevanja so morala dočakati današnji čas, ker v preteklem zanje ni bilo prostora. Resda ni namen, da bi se podrobno ukvarjali ali pozornost posvečali političnim okoliščinam, ki so krojile t. i. javno pomnjenje v obdobju od konca vélike vojne pa do časa, ko je duh končno prost odšel iz steklenice, iz trhljeh omar, zaprašjenih predalnikov. Toda povsem se tudi temu vidiku ni mogoče izogniti, saj so politične motivacije nedvoumno vplivale na pomnjenje, na njegovo usmerjano in načrtno ali samodejno umikanje iz javne v zasebno sfero. Skromno javno zanimanje za problematiko prve svetovne vojne je bilo nedvomno pogojeno z vlogo, ki so jo imeli Slovenci v njej, z vojnimi cilji vpletenih in s političnimi učinki v zvezi z vojno in njenim koncem. Ne moremo namreč prezreti dejstva, da so bili Slovenci oziroma prebivalci slovenskih dežel pripadniki vojske, ki je bila poražena, bili so državljani države, ki je

po vojni razpadla, neprizanesljiva lastnost spomina, toliko bolj javnega, pa je, da je poražencem nenaklonjen. Slovenci so potrebovali izjemno dolgo obdobje premišljevanja in premagovanja vsiljenega stanja poraženosti, da so prišli do spoznanja, da so premagani prvi, ki se naučijo, kaj jim zgodovina pripravlja (Schilverbuch, 2001, 1),³ morda v slovenskem nacionalnem značaju predolgo ni bilo prostora za sprejemanje padca Troje kot prototipa zahodnoevropskega poraza, po katerem je poraz konec in nov začetek, proces, v katerem so vojna, smrt in ponovno rojstvo ciklično povezani (Schilverbuch, 2001, 2). Toda čeravno je nesporno spoznanje, da *"poraz sledi vojni, kot pepel sledi ognju"* (Schilverbuch, 2001, 5), pa je prav tako nedvoumno dejstvo, da je vsaka družba že izkusila poraz in so odzivi znotraj poražene skupnosti, tako psihološki kot politični, kulturni in duhovni raznovrstni, ter ga zato "prebolevajo" vsaka na svoj način. Kam v tipizaciji poraženske empatije po W. Schivelbuschu sodi slovenski primer, v t. i. zainteresirano refleksijo samih poraženih ali v t. i. nezainteresirano opazovanje "tretjega" (Schilverbuch, 2001, 3)?

Analizo slovenskega odnosa do lastne vojne izkušnje v prvih povojnih desetletjih bomo utemeljevali na več nivojih, rdeča nit bo zagotovo prav duhovno, moralno breme, ki ga je slovenski spomin na vojno 1914–1918 moral prenašati zaradi zunanjih, to je predvsem političnih posledic vojne, skozi slovenskega vojaka, njegovo udeležbo in spomin na njegovo žrtev, skozi literaturo in povsem specifičen in redkim izbrancem dodeljen spomin okupiranih na okupacijo v času druge, povojne okupacije in kasnejše priključitve.

Kakšen ali kolikšen je bil slovenski kolektivni spomin v desetletjih po koncu Velike vojne, na izjemne žrtve, na izjemen čas, ki je prinesel za Slovence tektonske spremembe? Oto Luthar ga je v širšem kontekstu zelo stvarno in na kratko ocenil: *"V Evropi in Združenih državah Amerike je kolektivni spomin v zvezi s to vojno posledica njene monumentalnosti in prelomnih dogodkov, ki so ji sledili. V britanskem, nemškem in ameriškem primeru se temu spominjanju pridružuje tudi neizrečeno opravičilo za ogromne žrtve. V nemškem za žrtve poraza, v britanskem in ameriškem pa za (pre)veliko ceno za zmago v vojni, ki ni neposredno ogrožala njunih državljanov in ozemlja. Na ozemlju nekdanje Jugoslavije, ki je nastala iz nekdanj vojskujočih se delov, je bil kolektivni spomin na to vojno potlačen. Deloma zato, ker je bilo nemogoče obenem slaviti zmago in poraz; na primer srbska zmaga na Ceru je slovenskega ali hrvaškega udeleženca tega spopada spominjala na paničen beg iz Srbije. Deloma pa zato, ker je spomin na prvo svetovno vojno potlačil spomin na drugo. Druga svetovna vojna je bila konstitutivna za socialistično federativno Jugoslavijo, poleg tega pa je zmagovita ideologija na vsakem koraku zatrjevala, da sta bratstvo in enotnost, ki ju je skovalo odporniško gibanje, preseгла razpoko, ki je med jugoslovanskimi narodi nastala (tudi) med prejšnjo vojno"* (Luthar, 2000, 97–98).

---

3 Avtor navaja izjavo Heinricha Manna.

Enega od odtenkov nedvomno shizofrene spominske situacije in nedvoumen dokaz zanjo predstavlja spominska literatura, ki je nastala v povojni združeni državi, Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Pri tem je potrebno najprej poudariti, da so v povojnem obdobju izhajala izključno spominska dela pričevalcev o Véliki vojni in je privilegij zadnjih treh desetletij, da so objavljena pisma in dnevniki, kot najbolj prvovrstni pričevalci, izstopili iz senc in nam omogočili vpogled v izkušnjo, ki je ne poznamo. Toda prvovrstna tema, steber državotvornega mita v prvi Jugoslaviji je bilo, poleg izgradnje srbske vojne mitologije, obeleževanje vojne izkušnje jugoslovanskega dobrovoljstva, ki je dobilo mogočne knjige spominov (Svoljšak, 1993, 558). Ti so pokazali, koliko moči ima doba nad spominom posameznika, da prepriča, da prav ti spomini posredujejo *"pravo, nepotvorjeno zgodovino"* (Dobrovoljska, 1938, 4). Vendar ne smemo prezreti dejstva, da so vsi poskusi ukoreninjenja spomina na dobrovoljske vojne izkušnje izrazilo izključno njihove lastne pobude, saj so zbornike spominov izdali predvsem zato, da bi znotraj nove Jugoslavije pokazali na delež in pomen slovenske udeležbe v osvoboditvi in združitvi (Turk, 1978). Zatorej gre tudi pri t. i. jugoslovanski tematiki, v državnem okviru, za preziranje ali načrtno pozabljenje slovenskega deleža.

V izgradnji jugoslovanske vojne mitologije je enega od konstitutivnih elementov predstavljala izkušnja umika srbske vojske in civilnega prebivalstva preko Albanije na Krf pozimi leta 1915, iz katere je Kraljevina Jugoslavija naredila novo biblijsko zgodbo. V miselni vzorec, ki so mu sledili pričevalci izjemno tragične izkušnje, pa ni bilo vtakano le gorje, ki ga je preživljal srbski narod s svojo vojsko, kraljem, tudi s slovenskimi dobrovoljci in vojnimi ujetniki na poti čez albanske gore, temveč v presenetljivi meri tudi mnenje, da večina Slovencev na svobodo ni bila pripravljena, ker je bilo Slovincem suženjstvo v krvi in duši. Kljub ideološki preobremenjenosti tovrstnih tekstov, ki so nedvomno hromili slovenski spomin na Véliko vojno, pa je potrebno dodati, da obenem nudijo izjemen in izviren vpogled v pokrajino in ljudi, ki so jih srečevali, polni so raznovrstnih podatkov o mestih, ki so jih avtorji spoznali na poti, o njihovi zgodovini. V izrednih in vsebinsko bogatih zapisih pa so zapisani tudi mnogi predsodki in predstave tedanjega časa o albanskih prebivalcih, o njihovem zahrbtnem značaju, zaradi česar se Albanec *"v veliki večini ni mogel [...] smatrati človekom"* (Jelenc, 1922, 57).

Podobne pripovedi, skoraj brez ideologije in z bistveno manj predsodki, lahko preberemo v številnih spominih slovenskih vojnih ujetnikov v Rusiji. Tudi ti so vrhunec svoje javne slave doživljali v 20. in 30. letih 20. stoletja. Mali slovenski vojak je v vojni stopil, nezavedno in nehote, v središče svetovnega dogajanja, na Ruskem je postal del nečesa, kar je prizvok svetovnosti dobilo resda kasneje, toda vsakemu udeležencu so ruske revolucije in državljanska vojna prinesle neponovljivo in edinstveno izkušnjo. Z njo je moral kasneje, po povratku na svoj dom, sobivati in je v glavnem ni mogel ali smel, zaradi "nevarnosti" boljševizma, deliti z drugimi.

Neposredno so bili prvi slovenski ujetniški povratniki poslanci ideje miru, ki jo je revolucija hote ali nehote prinesla, oni pa so jo zanesli med bodoče slovenske vojaške upornike. Toda slovenski pričevalci ujetniške izkušnje, doslej najštevilčnejši v vrsti pričevalcev vojne, niso stremeli za literarnim ali javnim slovesom, pač pa so njihovi zapisi zgolj izraz človeka, ki ga je usoda potegnila v vrtinec, da se je gnetel med tisoči drugih. Spomini slovenskih ujetnikov v Rusiji so prava enciklopedija človeške iznajdljivosti, enkratni potopisi, v katerih ujetniki pripovedujejo o svojih potovanjih "[p]reko morij v domovino" (Grčar, 1937), ko so morali prepotovati pol sveta, da so se lahko vrnilo domov. Opisi mest in pokrajin so skrbni in natančni, podkrepljeni z zgodovinskimi orisi in opisi ljudi, njihovih šeg in navad. Pripoved je največkrat preprosta in hudomušna, v vsebini pa ni zaznati samohvale ali samopomilovanja. Čeprav so tedaj slovenski možje svet izkusili na povsem izjemen način, pa vendarle niso ostali slepi za nova okolja, v katerih so se znašli, in v tem je pravzaprav posebnost slovenskih spominskih pričevanj o prvi svetovni vojni (Svoljšak, 1993).

V času prve Jugoslavije je bilo soško bojišče v senci javnega komemoriranja, vzrok za mačehovski odnos do t. i. italijanskega bojišča lahko iščemo tudi v dejstvu, da fronta ni bila občutena kot naša – (jugo)slovenska fronta, temveč bojišče med razsuto Avstro-Ogrsko ter preračunljivo Italijo, na kateri nikakor ni drla "jugoslovanska" kri in se ni borilo za jugoslovansko državo. Spomin na izbruh vojne na slovenskih dvoriščih, na prihod italijanske vojske in na grožnjo, da bo na slovenski zemlji tudi ostala, sta dolgo časa ohranjala slovenska likovna umetnost, tudi zaradi prisotnosti nekaterih velikih imen (Maksim Gaspari, Hinko Smrekar, Ivan Vavpotič). Med vojno so namreč ustvarjali nepozabne in ves čas po vojni prisotne razglednice z vojno motiviko; likovni pripovedi se je pridružila poezija (Oblaki so rudeči, 1988). Slovenska poezija je postala temelj ohranjanja spomina na to veliko človeško nesrečo; čeravno ni dala odgovorov na zastavljena vprašanja, pa je ostala pričevalec časa posebne vrste kot pričevalka intimnosti in najgloblje človeške notranjosti. Razplet zgodovinskih dogodkov na zahodnem robu slovenskega ozemlja po prvi svetovni vojni je verjetno vplival na t. i. spominsko luknjo ali nezavest, na katero naletimo ob raziskovanju spominskega odseva italijanske zasedbe slovenskega ozemlja med Veliko vojno (Svoljšak, 2003). V slovenskem primeru so zgodovinski dogodki preplavili spomin, niso mu dali priložnosti, da bi zaživel, saj se zgodovinske, materialne in otipljive okoliščine vsakdanjega bivanja med vojno niso spremenile na boljše tudi, ko je prišel mir; na nek način je spomin živel realno življenje pod novimi italijanskimi oblastniki. To se je z leti še poslabšalo, kajti prihod fašizma na oblast in tudi v slovenske kraje je pomenil zavrtje vsakršnega narodnega življenja in spominjanja, ki se je umaknilo v intimo in slednjič v pozabo. Italijanski oblastniki namreč niso dopustili javnega spominjanja (slovenskih) padlih in drugače umrlih v Veliki vojni. Izjemo v spominjanju morda predstavljajo družinske zgodbe, ki pa so, zaradi časovne oddaljenosti in javnega nezanimanja, redkokje zapisane in zbrane v pisani obliki.

Toda danes so nekdanji bojevniki s soškega bojišča in drugih bojišč Vélike vojne vendarle spregovorili, v mnogih objavljenih pismih, zgodbah, rekonstruiranih po pismih, dnevnikih, spominih (Verginella, 1994). Skupna lastnost pričevanj slovenskih vojakov na soško fronto je, da so pisani predvsem s stališča vojaka in manj Slovenca, ki je služil v avstro-ogrski vojski, predvsem brez slabe vesti, ker so služil v "tujji" vojski. Svoje vojevanje so razumeli, kot že omenjeni poročnik Bregar, kot del vojne službe, ki so jo zvesto in temeljito opravljali ne glede na bojišče. Celó v primerjavah bojišč jim ni "ušla" misel, ki bi napeljevala na večjo ali manjšo bojno pripravljenost ali srčnost spričo "domačega" bojnega polja. Bojišče so primerjali po srditosti, udobnosti, preskrbi. Velika razlika je bila "zgolj" v možnosti, da morebitno bolnišnično bivanje ali dopust preživijo bliže doma ali celo doma (Budkovič, 2009, 147).

Pisma slovenskih vojakov se po obliki in sporočilnosti razlikujejo glede na socialni izvor pisca. Kot ugotavlja M. Verginella, so za pisanje vojnih pisem in dnevnikov veljali tedaj uveljavljeni vzorci meščanskega ali kmečkanskega okolja. Dnevnikove pisave so praviloma pisali bolj izobraženi, medtem ko so pisma predstavljala vez med fronto in zaledjem, ki se ni ozirala na socialno okolje. Glavna, edina in poslednja želja piscev pisem je bilo preživetje, kar lahko razpoznamo kot rdečo nit njihovega pisanja, spet ne glede na njihov družbeni izvor, pozornost pa so v preostalih vsebinah usmerjali tja, kjer so se bolj znašli, v kmečka opravila, v vremenske razmere, častniki in podčastniki so se lahko, zaradi blažjih vojnih bremen in številnih možnosti preživljanja prostega časa, v pismih posvetili tudi takšnim temam. Prepletanje pisemskih vezi z domačimi je imelo večstranske učinke, od ohranjanja tradicionalnih družinskih razmerij, skrbi za gospodarstvo, do iskanja utehe in privida nadaljevanja utečenega, mirnega življenja potem, ko se bo morija končala (Verginella, 1994, 181). Danes se morda najpogosteje vprašamo, kje so (slovenski) vojaki črpali moč za preživetje grozovitosti vojne vsakdanjosti. H komu ali kam so se obračali, ko je pojemalo zaupanje v vojaško moč in vojaške oblastnike? Slovenski vojaki so v pismih domače prosili, naj jih priporočajo k molitvi, mnogim je posebno iskro upanja vselej vžigala Marija (Bobič, 2005), h kateri so že med vojno vojaki na dopustu, predvsem pa njihovi zaskrbljeni domači, romali na Brezje, po vojni pa se ji zahvaljevali za srečno vrnitev. Na njeno moč in pomoč so vselej računali, *"da se živ in zdrav slednjič le povrnem domov po pomoči Marije, ki me bo varovala še naprej kakor me je doslej, saj me je prevzela v svoje varstvo baš na današnji svoj veliki praznik, to še celo dvojno, saj sem Kranjskogorčan in njen patrocinij Kranjske gore je danes in iz prvega boja sem srečno odšel in dobil pogum ter zaupanje v njeno pomoč zoper na ta dan (15. 8. 1916)"*⁴ (Budkovič, 2009, 153–154).

4 Vladimir Bregar je mesec dni po poslanem pismu 15. septembra 1916 v Rožni dolini pri Gorici, v času po zaključeni 6. soški ofenzivi, umrl za posledicami strelne rane. Tretjega avgusta 1916 je na vzhodnem bojišču padel brat Milan. Smrti sinov sta mater povsem zrušili, medtem ko je očeta pred zlomom obvarovala predvsem trdna vera (Budkovič, 2009, 170).

Avtobiografske pripovedi vojakov slovenske narodnosti krasi še mala izjemnost, delno pogojena z vojaškim življenjem, z vojaškimi in delovnimi izkušnjami in prijazno lastnostjo pomnjenja jezikov; pripovedi so "okrašene" z nemškimi povelji in vojaškimi izrazi, pa z omembami besed v jezikih, ki so jih srečevali na svoji vojni poti. V večini primerov je, navkljub kratkosti dnevniških zapisov in podatkovnosti pisem, jezik slikovit in učinkovit (Dolgan, 1994, 153). Morda je bilo le tako mogoče napisati zvočne in vidne učinke vojne, ki so jo doživljali. V zapisovanju so se trudili za čim bolj zorno slovenščino in jim, tako spričo časa kot okoliščin, ne gre zameriti narečnih vplivov, morebitnih slovničnih in pravopisnih nerodnosti. Odpravljanja letih se tudi uredniki dnevnikov, pisem in spominov niso lotili, za sodobnega bralca so prevedli ukaze in tedanjo vsakdanjo govorico, ki bi bila dandanes nerazumljiva; in so tako ohranili pridih tedanjosti in izvirnosti.

"Tako sem 31. oktobra 1918. leta zaključil svojo štiriletno vojaško in vojno kariero" (Hameršak, 1994, 150).

"3. 11. 1918 Prišel zjutraj v Ljubljano. Našel žensko v postelji – rodila mi je hčerko" (Rueh, 1999, 234).

WRITING AS MEDICINE OR ANNOUNCEMENT TO FUTURE GENERATIONS. TAKING THE SLOVENIAN GREAT WAR COMMEMORATIVE ROUTES

Petra SVOLJŠAK

Milko Kos Historical Institute SRC SASA, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: petrasv@zrc-sazu.si

SUMMARY

The article deals with memory, testimonials and memorials as an expression of commemoration of the world war from 1914 to 1918. It draws particular attention to the issues of memory, myth and the various forms of legacy left by the participants of the Great War. The discussion is based on the assumption that a personal narrative of the war can only be done through remembering the war, with memory being the exclusive privilege of those who have directly experienced said war. Attention was therefore focused on three types of testimonies: letters, diaries and memoirs. The fundamental difference between the three testimonial mementos is analysed, which is determined by their immediateness, reflection and their audience. It should be noted that letters represent the most direct form of personal narrative, since they offer the most direct, the clearest, and least transformed and least reflected version of the war. Diaries are similar to letters in their dailiness and specificity, with the sole difference that they are intended for a different audience – the writer's own privacy. The most

remote in time, but also the most thoughtful are war memories, which are the most widespread written memorials and constitute the basic structure of the war myth as a replacement of memory itself. This testimonial scheme further includes Slovenian testimonies, analysing some specific aspects of the Slovenian Great War monuments based on individual cases, evidencing the extreme multidimensionality of the war experience of the Slovenian soldier in World War I.

Key words: World War I 1914–1918, memory, collective memory, vicarious memory, myth, testimonies, letters, diaries, memoirs, Slovenian soldiers

VIRI IN LITERATURA

- Budkovič, T. (2009):** S Turudijevim bataljonom na soškem bojišču. Iz pisem poročnika Vladimira Bregarja. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva družba.
- Grčar, J. (1937):** Preko morij v domovino. Celje, Mohorjeva.
- Hameršak, J. (1994):** Skoz prvo svetovno. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Holz, E. (1986):** Dnevnik Cirila Prestorja iz 1. svetovne vojne. Kronika, 34, 1–2, 72–88.
- Jelenc, V. (1922):** 1914–1918. Spomini jugoslovanskega dobrovoljca. Ljubljana, Učiteljska tiskarna.
- Jurkovič, F.:** Vojni dnevnik 1914 do 1918–1919. Dnevnik hrani nečak Dušan Weixler, kopijo pa Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Oblaki so rudeči (1988):** Oblaki so rudeči. Ljudske in umetne iz prve svetovne vojne. Trst, ZTT.
- Rueh, F. (1999):** Moj dnevnik 1915–1918. Ljubljana, Slovenska matica.
- Bobič, P. (2005):** V dolini smrtnih senc: vera kor zatočišče slovenskega vojaka. V: Vodopivec, P., Kleindienst, K. (ur.): Velika vojna in Slovenci. Ljubljana, Slovenska matica, 128–140.
- Dobrovoljska knjižnica (1938):** Uvod. V: Dobrovoljska knjižica. Ljubljana, Sreska organizacija Saveza ratnih dobrovoljca Kraljevine Jugoslavij.
- Dolgan, M. (1994):** Spremna beseda. V: Hameršak, J.: Skoz prvo svetovno. Ljubljana, Mladinska knjiga, 153–167.
- Eksteins, M. (2000):** Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age. Boston - New York, Houghton Mifflin.
- Fussel, P. (1977):** The Great War and Modern Memory. London - New York - Oxford, Oxford University Press.
- Hynes, S. (1999):** Personal Narratives and Commemoration. V: Winter, J., Sivan, E. (ur.): War and Remembrance in the Twentieth Century. New York, Cambridge University Press.

- Isnenghi, M. (1999):** Il mito della grande guerra. Bologna, Il Mulino.
- Luthar, O. (2000):** O žalosti niti besede. Uvod v kulturno zgodovino Velike vojne. Ljubljana, Založba ZRC.
- Macdonald, L. (1993):** 1915: the death of innocence. London, Headline.
- Perrett, R. (1996):** Autobiography and Self – deception: Conjoining Philosophy, Literature and Cognitive psychology. *Mosaic. A Journal for Interdisciplinary Study of Literature*, 29, 4, 25–40.
- Schivelbusch, W. (2001):** The Culture of Defeat. On National Trauma, Mourning, and Recovery. New York, Metropolitan Books - Henry Holt and Company.
- Svoljšak, P. (1993):** Prva svetovna vojna in Slovenci: 1. del. *Zgodovinski časopis*, 47, 2, 263–287.
- Svoljšak, P. (2003):** Soča, sveta reka. Italijanska zasedba slovenskega ozemlje 1915–1917. Ljubljana, Nova revija.
- Svoljšak, P. (2006):** Nekaj utrinkov iz delovanja veteranske organizacije Zveza bojevnikov: "Organizacija Bojevnikov je trdna in močna, je zveza src in duš. Je temelj prijateljstva in ljubezni med narodi". *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, 1, 277–288.
- Turk, E. (1978):** Dobrovoljci proti Avstro-Ogrski. Ljubljana, Založba Borec.
- Verginella, M. (1994):** Soška fronta v slovenskem tisku in zapiskih slovenskih vojakov. V: Krahwinkler, H. (ur.): *Soški protokol*. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva družba, 51–56.
- Verginella, M. (2005):** Velika vojna v avtobiografskih zapiskih slovenskih vojakov. V: Vodopivec, P., Kleindienst, K. (ur.): *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana, Slovenska matica, 178–184.
- Winter, J. (1988):** The Experience of World War I. London, Macmillan.
- Winter, J., Proust, A. (2005):** The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present. Cambridge, Cambridge University Press.